

ІСКЕРИ СТИЛЬДІҢ ДОМИНАНТ БЕЛГІЛЕРІ

Сөйлеу түрлерін жіктеуде түрлі факторлар ескерілуі тиіс. Ол сөйлеудің ауызша және жазбаша түрлерін, диалогтық және монологтық сөйлеуді, сөйлеудің функционалдык стильдерін, оның функционалдык-мағыналық (коммуникативті) түрлерін айқындауға мүмкіндік береді. Стильдер – лексикалық сипаты, тұлғалардың сөз тіркесі, сөйлемдердің сәйкес келуі белгілі бір тілдік параметрлерде көрінеді. Сондықтан белгілі бір сөздердің көп не аз қолданылуы – сандық көрсеткіш қана емес, сонымен қатар сапалық та көрсеткіш, себебі сападан тыс сан болмайды. Мәселен, іскери стильдің сөз қолданысындағы ерекшелікке келер болсақ, зат есім мен сын есімдердің басымдық танытатынын байқауға болады. Сондай-ақ ол мәтіннің формалды-логикалық семантикалық құрылымын, талап ету (жүктеу, міндеттеу) қызметін, жазба іскери сөздің жақсыз сипатымен ерекшеленеді әрі мұнда нақтылық, дәлдік талап етіледі, сол себепті басқаша түсінуге, бұрмалауға жол берілмейді [1].

Е.А.Земская сөйлеу тілі мен қалыптанған әдеби тілдің арақатынасы туралы былай дейді: «Изучение разговорной речи показало, что русский литературный язык существует в двух разновидностях: книжный кодифицированный литературный язык (КЛЯ) и разговорный язык (РЯ). Различия между КЛЯ и РЯ столь существенны, что есть основания для их рассмотрения как самостоятельных языковых систем», – дейді [2]. Ғалым бейресмилік, сөйлеушінің алдына дайындалмауы және коммуникацияға сөйлеушінің тікелей араласуын сөйлеу тілінің негізгі экстралингвистикалық факторы ретінде көрсетеді [2,124]. О. А. Лаптева концепциясы бойынша тілдің типін сөйлеу формасы анықтайды.

Ғалым ауызша берілу сөйлеудің сапасын (ауызша ғылыми тіл, ауызша публицистикалық тіл т.б.) анықтайтынын айта келіп, әдеби тілдің ауызша түрін атайды да оның негізгі белгілері ретінде шұғылдық (спонтанность), қалыптанбағандықты (қалыпқа түспегендік) атайды. Ғалым сөйлеу формасы тілдік континуумды өзара қарама-қарсы функционалды тілдік салаға бөлетін негізгі белгі ретінде көрсетіп, кітаби-жазба стильдің негізі – қалыптанған әдеби тіл екенін көрсетіп, функционалды стильдің ауызша түрі болмайтынын ескертеді де тілдік континуумды ауызша сөйлеу және оған қарама-қарсы қойылатын арнайы жазбаша тілге жіктейді.

О.А.Лаптев, Б.М.Гаспаров, К.А.Долинин сияқты ғалымдар ауызша публицистикалық тіл ауызша тілден өрбіген деген тұжырымды ұстанып: «Устная публичная речь по характеру осуществления и по охвату освещаемых тем и их трактовке ближе, чем разговорная, к книжно-письменной разновидности литературного языка и может в принципе иметь соответствующий устному выступлению письменный текст. Однако она не перестает при этом быть устной со всеми особенностями», – дейді [3, 152].

Е. А. Земская дискреттілік мәтіндердің қалыптанған негізін бұзбайтынын айта келіп, «Устная публичная речь строится по законам КЛЯ. Различия между письменной речью и УПР незначительны и могут быть сняты путем редактирования», – дейді [2].

Саратов мектебінің концепциясы бойынша, стильдік саралану функционалдык стильдің табиғаты туралы барлық пікірлерді ескере отырып, кешенді жүргізілген. О.Б.Сиротина экстралингвистикалық факторлардың жүйелілігін басшы-

лыққа ала отырып: «Совокупное действия всех этих факторов формирует стилевую доминанту, вокруг которой и на основе которой происходит системная организация всех параметров стиля, его специфических и наиболее вероятных свойств», — дейді [4].

Тілдік бірліктерді тандау принципі мен мәтінді ұйымдастыру принциптерін стильдік доминант анықтайды. Осылайша ресми-іскери стильдің доминанты — денотативті нақтылық болып табылады, яғни мұнда мәтіннің семантикалық жақтан ұйымдасуы басқаша түсінуге жол бермейді. Осыған байланысты ресми-іскери стильде тірек стильдік лексика, есімдердің көп кездесуі, нақтылық пен қалыптылық басымдық танытады. Ғылыми стильде де, ресми-іскери стильде де жазбаша форма басым. Іскери стиль жазбаша тілге негізделетіндіктен, мәтіндер канондалып, оған ерекше статус (құқықтық, ғылыми) беріліп, ақпаратты тіркеуге бағытталады. Ауызша іскери және ғылыми сөйлеудің баяндама, резюме, хабарлама сияқты үлгілері жазба тілге негізделген. Онда жазбаша стильге тән барлық негізгі белгілер сақталғанымен, сөздің түсіп қалуы толымсыз сөйлемдер, паразит сөздер, қыстырмалар, сөйлемнің кілт бұзылуы, бір ойдан келесі ойға кілт ауысу т.с.с. сөйлеу тіліне тән тілдік белгілер де болуы мүмкін. Фонетикалық құрамы мен синтаксистік жіктелуінің айқын болмауы, лексиканың диффуздығы, дейктикалық лексиканың көптігі (басымдығы), интонациялық құрамдарының көп қолданылуы, ым, ишарат — олардың бәрі де сөйлеу тілінің басты ерекшеліктері әрі оның доминанты (белгісі) болып табылады. Осылайша, белгілерді (доминант) функционалды стильдің тілдік жүйелілігін айқындайтын негізгі стиль жасаушы ерекшелік ретінде түсіну (тану) тілдің функционалдық түрлерінің тілдік жүйелілік ерекшеліктерімен қатар паралингвистикалық факторларды да ескеруге мүмкіндік беретін функционалды стильдер жүйесі туралы ілімді қалыптастырды.

Е.Н. Ширяев түрлі функционалдық стильдерде синтаксистік белгілерінің қолданылу сипатына қарай тілдің «катаң» (строгие) және «босан» (нестрогие) салаларын анықтайды: «В строгую сферу языка включается научный и официально-деловой стили. В нестрогую сферу входят разговорная речь, публицистический стиль и язык художественной литературы. Выделение строгих и нестрогих языковых сфер коррелирует с дифференциацией стандартных и нестандартных синтаксических характеристик», — дейді [5].

Ғылыми монолог, митингідегі сөз, радио-теледидардағы сөйлеудің бәрін де ауызша тілге жатқыза беруге болмайды. Осыған байланысты «Функциональное дифференциация литературной устной речи» атты еңбекте: «Устная речь не является функционально единой. В ней явно выделяется разговорная речь с основной функцией повседневно-обиходного общения, профессиональной диалог, отличающийся ярко выраженной профессиональной направленностью (в отличие от РР он тематически профессионально ограничен), и монологическая речь (коллективная и публичная), резко отличная от первых двух (основная функция—сообщение) и, в свою очередь, членящаяся на публицистическую с информационно-воздействующей функцией; художественную с основной функцией эстетического воздействия и научную с основной функцией фиксации и передачи результатов познания мира», — делінген [6]. Ауызша тіл түрлі позиция тұрғысынан түрліше жіктеледі. Мәселен, типологиялық белгі ретінде О.А.Лаптева тақырып пен шұғылдылықты (спонтанность) көрсетсе, Е.А.Земская ресмилік/бейресмилік, дайындығы болу/дайындығы болмау, жақын/қашықтықты; О.Б.Сиротина жақын /қашықтық, жақтылық /жақсыздықты, қарым-қатынас саласын; Г.Г.Винокур тақырып, мақсат, қарым-қатынас жағдаятын көрсетеді.

Арнаулы диалогтық сөйлеуде кітаби-жазба тіл мен сөйлеу тілінің белгілері (доминант) көп қолданылмайтындықтан, ауызша тілді жіктеуде бұл көп қиындық тудырады: ресмилік сөйлеу тілі доминатының әсерін азайтса, дискурстық сипаты мен шұғылдық (спонтанность) іскери және ғылыми стильдерінің доминаттарының күшін жояды. Көпшілік алдындағы ауызша сөйлеу негізінен өзінің стильдік табиғатын сақтайды (іскери стильден басқа).

Іскери тіл түрлі жанрлардың жиынтығынан құралған. Ол қарым-қатынас саласы бойынша да: соттық, занды, дипломаттық, бұйрық беру, өндірістік-шаруашылық, өнеркәсіптік-техникалық болып жіктеледі. Қысқа ауызша бұйрық-жарлықтан көлемді баяндама, есептер, шағын іскери әңгімедегі сөздерден ұзақ уақытқа созылған мәжілістер мен келіссөздер т.б. Мұның барлығы да ауызша іскери тіл үлгілеріне жатады. «Устная официальная речь в разных ситуациях» атты кандидаттық диссертациясында Н.В.Шевченко: «В целом все рассмотренные виды устной монологической речи юристов ориентированы на КЛЯ. Они требуют существенной правки и

редактирования, но это будет именно правка, а не перевод и объединить их РР в одной устно-разговорной разновидности нельзя, поскольку их построения составляет КЛЯ», – дейді [7].

Қалыптанған әдеби тіл нормасына кітаби жазбаша стиль мен көпшілік алдындағы ауызша сөйлеу тілі жатқызылады. Көбінесе кітаби жазба тіл көпшілік алдында ауызша сөйлеу арқылы жүзеге асады. Яғни көпшілік алдында ауызша сөйлеу көп ретте кітаби жазба тілдің ауызша түрі болып саналады. Сөйлеу тілінің нормаларына сөйлеу тілі дискурсы мен арнайы диалогтік сөз жатқызылады. Оның өзі күнделікті-іскери, бейресми-іскери тіл сияқты ауыспалы бөліктерден құралады. Стильдер арасында айқын шеғара болмауына байланысты бір стильге тән элементтер екіншіде қайталанып, белгілері ауысып отырады. Құқықтық, өкімшілік-шаруашылық қатынастарда – ақпараттың нақты, дәл берілуіне, мәтіннің дұрыс ұғынулуына ерекше мән беріледі. Шашыранды, шұбаланқы заңдардың “тағдыры ұзаққа бармайды”. Тіпті заңға енгізілген толықтырулар мен ескертулердің өзі де дәл де нақты түрде жазбаша беріледі. Ресми-іскери стильге қойылатын негізгі талап – ойдың нақты да дәл берілуі, екіұдай, түсініксіз элементтерге жол бермеуі. Ал ауызша сөзде ресми-іскери стильде бұл ерекшелік сақталмай қалуы да мүмкін. Оның басты себебі – оның көбінесе тосыннан құрылуынан, мәтінді толықтыратын, реттейтін паралингвистикалық ерекшеліктердің болуымен түсіндірілді: “Устный текст в значительной степени спонтанен, обладает паралингвистическими характеристиками, регулирующими и восполняющими текстовыми значениями” [8].

Нақтылықтың өзі екі түрлі: бірі – реестр, прејскурант, хаттамалық нақтылығы, екіншісі – шарт, заң актісінің, сот үкімінің нақтылығы. Факт нақтылығы – мәліметтердің дұрыстығын, дәлдігін талап етсе, коммуникативтік нақтылық ойдың дұрыс берілуін қажет етеді. Факт нақтылығы үшін сөздерді дұрыс қолдану керек болса, коммуникативті нақтылық мәтіннің синтаксистік құрылымы мен логикалық-ұғымдық нықтылығын талап етеді. Әрине, дайындықсыз сөйлеу тілі бұл талаптарды өтей алмайды. Ресми-іскери құжаттардың тілі – клише, штамп, стандарттардың жиынтығы екенін еске алсақ, өзінің қалыптаса бастаған кезінен бастап іскери стильдің бүгінгі таңда біршама жетілгенін, әрі онда тұрақтанған қалып, үлгінің көбейе түскенін байқауға болады. Қоғамның экономикалық, әлеуметтік-саяси өмірдің талаптары, техникалық прогресс

бірнеше нұсқаның ішінен біреуінің тұрақтанып қалуын талап етеді. Тұрақтанған үлгілердің, қысқартулардың мол болуы, материалдың белгілі бір тәртіппен орналасуы, құжаттың белгілі бір қалып, үлгі бойынша толтырылуы, ақпаратты ықшам да дәл бере отырып, белгілі бір тілдік құралдарды бекіте түседі. Мәтіннің тұрақты қалыптарға иек артуы мәтінді қатаң үлгіге салып, сөйлемнің әр мүшесін басқа мүшесіне тәуелді, мағыналық жағынан байланысты етіп, мәтіннің тұтастығын қамтамасыз етеді. Осыған байланысты мәтінді басқаша түсінуге жол берілмейді. Іскери тілдің жетіле түсуінің нәтижесінде трафарет, анкета, таблица сияқты ерекше мәтіндер пайда болады.

Тұрақты қалып, үлгілер тілдің барлық деңгейінде – лексикада, морфология, синтаксис саласында көрініс тауып, ресми-іскери стильдің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Баяндау, хабарлау, пайымдау сияқты мәтіннің үлгілері де іскери стильде дәлел – мәлімдемелік (констатирует), әрі алдын ала тіркеуші (предписывающе-констатирующий) сипат алады. Осыған байланысты іскери стиль интонациясы біркелкі, лексикасы жұтаң, әрі сөздер жиі қайталаынады. Ресми-іскери стиль ерекшеліктері доминанттар мен іскери мәтіндерге құқықтық (заңды), әлеуметтік-реттеуші мән үстейтін міндеттеу қызметіне байланысты. Ғылым мен техниканың дамуы іскери стильдің жетіле түсуіне әсер етіп отыр, соның нәтижесінде, бір жағынан, құжаттар тұрақты қалыпқа, үлгіге көбірек негізделсе, екінші жағынан, мәтіннің қысқа да нұсқа болуына, іскери хаттар мен хабарламалардың көнерген кеңсе үлгілерінен арылуына жол ашуда. Жазбаша іскери қатынаста көбінесе келісімдер мен арнаулы құжаттардың трафарет мәтіні түрінде келеді, ондағы сауаттылық пен дәлдік деңгейі тілдің стандартталу деңгейіне байланысты. Жазбаша іскери тіл ауызша тілден барлық параметрлері бойынша ерекшеленеді. Жазбаша іскери тілдің лексикасы терминдену деңгейінің жоғары болуымен, лексика семантикасының абстракциясымен, біртектілігімен ерекшеленеді. Ал ауызша іскери диалогты тіл лексикасы бейтарап, стилистикалық беймаркирлі лексикадан құралып, өзге стильдік элементтерді қосуға бейім болады. Ауызша іскери диалогты тіл алдын ала дайындықсыз, спонтанды, біреуге бағытталған болып келеді: лексикалық мәні нақты, жағдаят пен контекстке байланысты, бағалауыш сөздерге бай, қосалқы сөздер көп кездеседі. Жазба тілмен байланысты болғандықтан, іскери стильдің процедуралық лексикасы мен атаулары, терминдері қолданылады. Алайда ауызша іскери

диалогты тілдің сублексикасында мұндай лексикалар аз болады. Іскери тілдің бұл екі түрінің грамматикалық ерекшеліктері де елеулі. Септік тұлғаның өзгерістері, олардың мағыналық ауытқуы, етістік шақтарының грамматикалық мәні мен мағыналық ауытқулары — тілдің бір түрінен екіншісіне ауысуда негізгі параметрінің, тілдік жүйенің құрылымындағы өзгерістерді көрсетеді. Ең негізгі морфологиялық белгісі — жазба іскери тілдің есім сөздерден құралатындығымен анықталады. Ауызша іскери диалогты тілде есімдіктер мен қосалқы лексиканың жиі қолданылуы жағынан сөйлеу тіліне ұқсас. Девербативтер, прономиналданған есімдіктер құжат тілінің негізгі морфологиялық ерекшелігі болып саналса, ауызша тілде ол жоқтың қасы. Ауызша және жазба іскери тілдердің ерекшелігі әсіресе синтаксистік құрылымынан — тіркестер мен предикативті бірліктерден айқын көрінеді. Ауызша тілде жай тіркестердің көп болуы, керісінше, күрделі, аралас құрылымдарының аз қолданылуы, қыстырма, модаль сөздерінің күрделендіруші ретінде қолданылуы, ал жазба тілде бірыңғай мүшелердің көп болуы — құрылымдық өзгерістерге әкеледі. Соның өсерінен мазмұн межесі мен тұрпат межесі сәйкес келмей, синтаксистік құрылымдары әр түрлі болады. Жағдаятқа сәйкес толымсыз тіркестер мен предикатив бірліктерінің ауызша іскери диалогты тілде ауызша ғылыми тілмен салыстырғанда өлдеқайда жиі қолданылады, бұл да ауызша іскери диалогты тілдің өзіндік ерекшелігі болып табылады. Ауызша іскери тілде жазба тілмен салыстырғанда сөйлем өлдеқайда қысқа болады. Жазба іскери тілде орта есеппен 30 сөз қолданылса, ауызша іскери диалогты тілде 15 сөз қолданылады, сондай-ақ күрделендірушілер де жазба іскери тілде екі есе көп қолданылады. Ауызша іскери тіл синтаксистік жағынан сөйлеу тіліне өте жақын. Синтаксистік ерекшеліктерге: мазмұнның мейлінше ықшам берілуін, атаулардың екі құрамды болып келуін, эллипсис, парцелляция, кідіріс, үзіліс, қайталану, ППЕ құрамындағы жай предикативті бірліктердің интерференциясы предикативті бірліктер мен полипредикативті бірліктердің құрылымдарының араласа берілуі т.б. жатады. Осыған байланысты ауызша іскери диалогты тілдің мәтін құрылымында жүйелілік, тәртіп сақталмай, реплика көптеген факторларға байланысты болады. Жазба іскери тіл синтаксисінің басты белгісі — құжат тілінің тұрақтандырылуы (стандартталуы), мәтін бөліктерінің тұрақты орны т.б. келісімдер мен типтік хаттардың тұрақтануы сөз қолданыстан —

мәтін ұйымдасуына дейінгі тілдік жүйенің барлық деңгейлерін: құжат мәтіндегі әрбір фраза, әрбір сөздің өзіндік қызметі бар. Ал ауызша тілге мұндай сипат жат. Ауызша іскери диалогты тілдің мәтіндік ұйымдасуында да өзіндік ерекшелік байқалады: құжат мәтінінің канондық сипатына қарамастан, ауызша іскери диалогты тілдің мәтін құрылымында өзіндік ерекшеліктер бар. Ондай ерекшеліктерге сөйлеудің спонтандығы, субъектілердің көп болуы жатады. Алайда спонтанды болғанымен, сөйлеуші диалогқа алдын ала дайындалуы да мүмкін. Ауызша іскери диалогты тілдің мәтіндік табиғатына келсек, мәтін-өңгімелер мақсатты болуымен, бір тақырыпқа арналуымен ерекшеленеді. Құрылымның ассоциативті түрде болуы, нақты тақырыптың болмауы, қатынастық айқын мақсаты болмауы жағынан ауызша іскери тіл сөйлеу тілінің дискурстарынан ерекшеленеді. Ауызша іскери диалогты тіл типологиялық жағынан сөйлеу тіліне ұқсас болғанмен, мәтін түзу принципі бойынша одан елеулі айырмашылықтары бар. Осыған байланысты ауызша іскери тіл сөйлеу тілі мен ресми-іскери стильдің аралас түзілімі болып табылады. Негізінен аралық жеке болғанымен, ауызша іскери диалогты тіл ауызша-іскери тіл деп атауға негіз болады.

Сонымен, ресми-іскери стильдің негізгі доминанты — дәлдік, денотативті нақтылық дегенмен, жазбаша және ауызша тілде оның өзіндік ерекшеліктері көп.

ӘДЕБИЕТ

1. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1988. С.262.
2. Земская Е.А., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: итоги и перспективы исследования // Русистика сегодня. М., 1988. С.15.
3. Лаптева О.А. Дискуссионные вопросы изучения устной литературной речи в аспекте теории нормы // Статус стилистики в современном языкознании. Пермь, 1992. С.152.
4. Функциональные стиль и формы речи. Саратов, 1992. С.5.
5. Русский язык в его функционировании. Уровни языка. М., 1996. С.198.
6. Сиротинина О.Б., Девяткина В.В., Паршина О.Н., Ягубова М.А. Функциональная дифференциация литературной устной речи // Статус стилистики в современном языкознании. Пермь, 1992. С.142.
7. Шевченко Н.В. Устная официальная речь в разных ситуациях (на материале речи юристов). Саратов, 1983.
8. Сиротинина О. Б., Девяткина В. В., Паршина О. Н., Ягубова М. А. Функциональная дифференциация литературной, устной речи. Статус стилистики в современном языкознании. Пермь, 1992.